

Besenyők, úzok és kunok a Kárpát-medencében

Kovács Szilvia* – Zimonyi István

I. Besenyők és magyarok¹

A besenyők legrégebben ismert szállásterülete Dzsungáriától nyugatra lehetett a 8. században, innen költözhettek a 9. század elején az Urál folyó környéki szállásterületükre, ahol a muszlim és a bizánci források adnak róluk hírt. Az alakuló magyar törzsszövetség és a besenyők közötti első katonai összecsapást kapcsolatba hozzák VII. (Bíborbanszületett) Kónsztantinosz (913–959) azon tudósításával, amely szerint a magyarok (régai nevükön szavartoi aszphaloi) törzsszövetségére támadtak az akkor még kangarnak nevezett besenyők. Ennek következtében a magyarok két részre szakadtak, az egyik részük nyugat felé, Etelközbe, míg a másik csoportjuk kelet felé, Perzsia vidékére költözött.² Amennyiben ez lenne az első besenyő–magyar háború, akkor ezt az eseményt 850 tájára szokták datálni, és összekötik a szevordi nevű népcsoport feltűnésével az örmény forrásokban. Az összecsapást azonban a régebbi szakirodalomban Regino prümi apát adatára hivatkozva 889-re is datálták. Ellenben az is felmerült, hogy a kangarokkal való küzdelem egy olyan korábbi

* A szerző az MTA–SZTE Turkológiai Kutatócsoport tudományos munkatársa. A tanulmány megírása idején Bolyai János Kutatói Ösztöndíjban részesült.

1 A magyarországi besenyőkre vonatkozó írott forrásokat összegyűjtötte Györffy György *Besenyők és magyarok* című disszertációjában, ennek átdolgozott változata 1990-ben látott napvilágot: Györffy 1990, 94–191. Összefoglaló munkák a magyarországi besenyőkről: Pálóczi-Horváth 1989a, 7–38; Göckenjan 1972, 89–114.

2 *DAI* 1950, c. 38., 170–173.

korszakra tehető, amikor még nem történt meg a kangarok és besenyők összeolvadása. Ebben az esetben 750 tájára vagy a 6–7. századra datálták az ún. kangar–szavartoi háborút. Jelenleg tehát a besenyő–magyar konfliktus időbeli és térbeli kereteinek meghatározása további adatok előkerüléséig meglehetősen bizonytalan.

A 9. század végén a Kazak-steppén lakó török nyelvű népek (a karlukok, oguzok, kimekek és a besenyők) között jelentős hatalmi átrendeződés történt, amelyet Iszmáil ibn Ahmed számánida emír (892–907) a karlukok nyugati központja, Talasz elleni hadjárata válthatott ki. Az oguzok támadása következtében a besenyők többsége nyugati irányba vándorolt, és a Volgán átkelve a Fekete-tenger vidékén élő magyarok szállásterületeire támadt. A magyar haderő ebben az időben a dunai bolgárokkal háborúzott, így a magyar törzsszövetség kénytelen volt szállásterületéről elmenekülni és a Kárpát-medencébe költözni 895 táján. A magyar honfoglalást tehát a besenyők nyugatra vándorlása váltotta ki, amint arról bizánci, latin és muszlim szerzők egymástól függetlenül beszámolnak. Györffy szerint a magyar hagyományban is megmaradt a besenyő támadás emléke népetimológiás formában. A besenyőkre a magyarországi latin források a 11. században a *Bessi* formát használják, amely összezseng a magyar *bese* 'ragadozó madár' névvel. Ennek latin megfelelője szerepelt a 14. századi krónikakompozícióban, amely szerint ezek a ragadozó madarak rátámadtak a magyarokra, és felfalták barmaikat és lovaikat, ami végül vándorlásra készítette őket.³

A besenyők, miután elfoglalták a magyarok Fekete-tenger melléki szállásait, törzsek szerint helyezkedtek el. VII. (Bíborbanszületett) Kónsztantinosz bizánci császár szerint a besenyők *Jazikapan* törzse az Al-Dunánál Havasalföldön, míg a *Qabuqšin Julia* törzs a mai Moldva területén lakott a magyarok szomszédságában. Emellett a császár arról is tudósít, hogy egy Gábrriel nevű klerikus felkereste a magyarokat a Kárpát-medencében a 10. század első évtizedeiben, és a besenyők által elfoglalt területeik visszafoglalásra biztatta őket, azonban a magyarok azt visszautasították.⁴ 934-ben az arab Maszúdi arról számolt be, hogy a besenyők és magyarok között kereskedelmi okokból háború tört ki, de azonnal békét kötöttek, amikor a bizánciak feltehetőleg a bolgárokkal közösen megtámadták a magyarokat, akik később a besenyőkkel szövetségben sikeresen vették fel a harcot a bizánciak ellen a Balkán-félszigeten. A besenyő–magyar viszony fokozatosan rendeződhetett, mivel

3 Györffy 1990, 108.

4 *DAI* 1950, c. 8., 56–57.

Zolta fejedelem (907–947) fiának, Taksonynak *Kumániából* kért feleiséget, ami feltehetőleg a besenyők országával azonosítható. Anonymus szerint pedig Taksony uralkodása idején (955–970) egy besenyő fejedelem, Tonuzoba költözött a magyarok közé. Ő lett a Tomaj nemzetség őse, és az abádi rév (Abádszalók) környékén volt a szállásterülete.⁵ 970-ben Szvjatoszlav rusz fejedelem (945–972) besenyőkkel és magyarokkal közösen támadt a Balkán-félszigetre.⁶ Mindezek alapján a besenyő–magyar viszonyt a 10. században a béke és szövetség jellemezte.

I. (Szent) István uralma (997–1038) idejéből 1014 és 1017 között van adatunk egy besenyő betörésről, amely a lengyel–magyar ellenségeség következménye lehetett, azaz a lengyel uralkodóval szövetséges rusz fejedelem besenyő segédcapatainak támadásáról lehet szó. A magyarok és besenyők közti viszony elhidegülését jelzi, hogy I. (Szent) István miután megvakította Vazult és ezzel kizárta a trónutódlásból, annak fiai András és Béla 1031 után Lodomérián át egy *kumán* nevű néphez menekültek, akiket a besenyőkkel azonosíthatunk.⁷

A besenyők 1032 és 1036 között a Bizánci Birodalom uralma alatt lévő bolgár területekre több alkalommal is betörték. 1036-ban Bölcs Jaroszlav, a kijevi nagyfejedelem (1016–1054) győzelmet aratott felettük, és keletről az úzok is tolták őket nyugat felé. Így a besenyők egy részével előbb 1046 körül Kegen nevű vezérük kért bebocsátást a Bizánci Birodalomba, majd 1048 táján másik vezetőjük, Tirek is kénytelen volt bizánci területen menedéket keresni népével. A 11. század folyamán a délorosz steppéről kiszorított besenyők egy része a Magyar Királyság területére, nagyobb része pedig a Balkánra költözött.⁸

Ezt figyelembe véve értékelte Györffy György az I. (Szent) István kisebb legendájában olvasható történetet, amely szerint Bulgáriából hatvan előkelő besenyő arannyal és ezüsttel gazdagon megrakott szekerekkel a Magyar Királyságba menekült, ahol kifosztották őket, de István király igazságot szolgáltatott nekik. Györffy szerint inkább I. András uralkodásának idejére (1046–1060) datálható a történet. Az 1068-ban a Meszes-kapunál a Magyar Királyság területére törő, majd vereséget szenvedő *kunok* Györffy szerint besenyők, míg mások szerint úzok voltak a támadók.⁹ 1071-ben Nándorfehérvár környéki besenyők törtek a Szerémségbe, majd a felvonuló királyi csapatok legyőzték őket, és egy

5 Györffy 1990, 109.

6 ÁMTBF, 86–87.

7 Györffy 1990, 110–112.

8 Spinei 2009, 107–112.

9 Erre I. még a Magyarok és úzok c. részt.

részüket fogságba hurcolták. A 12. századból újabb besenyő betelepülésről van adatunk, ekkor II. István (1116–1131) uralkodása idején olyan besenyők kaptak menedéket a magyar uralkodótól, akik a bizánci császártól az 1123-as beroei csatában elszenvedett vereség után menekültek el a Balkán-félszigetről.¹⁰

A Kárpát-medencébe betelepült besenyőkről az írott források különböző harci események kapcsán emlékeznek meg. A besenyőket elsősorban a királyi hadsereg elővédjeként alkalmazták, mint a többi katonai segédnépet. Így mikor 1051-ben III. Henrik német császár (1039–1056) hadat viselt a Magyar Királyság ellen, seregének a besenyők éjjeli támadásokkal és mérgezett nyilakkal okoztak érzékeny veszteségeket. 1074-ben a besenyők Zoltán nevű vezére felajánlotta I. Géza királynak (1074–1076), hogy szabadság fejében megakadályozzák, hogy Salamon ex- király (1063–1074) Moson és Pozsony várából megtámadja Magyarországot, de a besenyők a Fertő tó mellett súlyos vereséget szenvedtek. A 12. században a források már magyar szolgálatban álló besenyőkről tudósítanak. Így például mikor 1116-ban II. István (1116–1131) az Olsava mentén összecsapott a cseh fejedelemmel, besenyő íjászok is harcoltak a seregében, akárcsak 1146-ban, mikor II. Géza (1141–1162) vezetett hadat a bajor herceg ellen, a magyar király serege élén ekkor is besenyők és székelyek harcoltak.¹¹

A Magyar Királyságba beköltözött besenyőkkel kapcsolatos okleveles és helynévi adatokat Györffy gyűjtötte össze, és 190 olyan helységet azonosított, ahol besenyők éltek. Ezekből, illetve a besenyő törzsnevekre utaló helynevekből és az elbeszélő források adataiból településcsoportokat lehetett rekonstruálni. A legnagyobb besenyő településlánc a Dunántúlon, a Sárvíz mentén található.¹² Több más csoport is kirajzolódik a nyugati határ közelében: a Fertő tó vidékén, a Rába alsó folyásánál, Csallóközben és attól északabbra. De a Közép-Tisza-vidéken, főleg Heves megyében, a Körösök vidékén és a Marostól délre is sűrűn voltak a besenyő települések. Erdélyben meglehetősen szórta fordulnak elő adatok. A besenyők különböző csoportjainak beköltözési időpontjairól ugyan vannak adataink, de azok helyhez kötése bizonytalan. A több hullámban érkező besenyők nem alkottak egységes tömböt a Magyar Királyságban, hanem szétszórta éltek. Csak a Sárvíz mentén élő legnagyobb

10 Györffy 1990, 113, 115–117, 119.

11 Györffy 1990, 113–114, 119–120.

12 A Sárvíz-vidék Fejér megyei részének Árpád-kori településtörténetére és a besenyő szállás-terület rekonstruálására I. Hatházi 1996; Hatházi 2004.

csoportjuknak sikerült elérni, hogy az Anjou-korban önálló ispánságot alakíthassanak.¹³

A 10. században dinasztikus kapcsolat révén is költözhettek besenyők a Kárpát-medencébe. A 11. század közepén azonban a besenyők nagyobb része a keletről jövő nyomás következtében költözött a Fekete-tenger melléki szállásairól a Balkán-félsziget területére. A Kárpát-medencébe való nagy tömegben történő benyomulást a Magyar Királyság el tudta hárítani, így csak kisebb csoportok érkeztek az ország területére, ugyanakkor a század folyamán a Balkán-félszigetről is települtek be besenyők. Ezeknek a nyomait a magyarországi latin elbeszélő források és oklevelekben említett személyek és helységnevek őrzik.

II. Úzok és magyarok

A korábban a Türk Kaganátushoz tartozó oguzok a 9–10. századra az Aral-tótól északra erős törzsszövetséget hoztak létre. A törzsszövetség azon része, amely dél felé vándorolt, iszlamizálódott, más részük azonban ősi hitét megtartva fokozatosan megjelent a Volgától nyugatra. Ezt a Kelet-Európa területén élő oguz töredéket – amely a bizánci történetíróknál *Ούζοι*, az óorosz évkönyvekben *Торк*, a muszlim kútfőkben pedig *guzz* és *türkmen* néven szerepel – a magyar nyelvű szakirodalomban úzként ismerjük. Az itt felsorolt népvnevek egyike sem jelenik meg a magyarországi latin nyelvű forrásokban, mint ahogy arról sem beszélnek a krónikáink, hogy úzok nagyobb, zárt csoportja a Magyar Királyság területére költözött volna. Ennek ellenére a kutatás két 11. századi Magyar Királyság elleni támadást is ehhez a néphez köt, vagyis az elbeszélő forrásokban szereplő általánosan ’keleti nomád’ jelentésű *Cunus/Cuni* népnév alatt két esetben valószínűleg úzokat kell értenünk. Az ugyancsak a magyarországi krónikákban előforduló fekete kumánokban¹⁴ is úzokat lát a kutatás, és összekapcsolja őket az ó-keletiszláv évkönyvekből jól ismert fekete süvegessel.¹⁵

13 Györffy 1990, 123–169.

14 *Nigrorum Comanorum* (Pl. gen) (*Gesta Hungarorum*–Kézai) (SRH I, 148; Bollók 2004, 94), *Nigrorum Cumanorum* (Pl. gen) (Képes krónika) (SRH I, 257; KK c.8., 18).

15 Kossányi 1924, 534–535.

Az egyik támadás, amit az úzokhoz kötnek, a már említett 1068-as, amelyet egy Osul nevű vezér vezetett. Ekkor a nomádok a Meszes-kapun át támadtak a Magyar Királyság ellen, Bihar váráig fosztogattak, majd Kyrieleynél (azaz Kerlésnél, ma Chiraleș, Románia) Salamon király (1063–1074), Géza és László hercegek seregétől vereséget szenvedtek. Míg a Képes krónika szerint a nomád támadók kunok (*Cuni*) voltak,¹⁶ addig a Pozsonyi évkönyvek (*Bessenorum*)¹⁷ és Kézai Simon a 13. század végén írt *Gesta Hungarorum*-ában besenyőnek (*Bessi*) nevezte őket.¹⁸ Pauler már a 19. században rámutatott arra, hogy a kunok ekkor még nem érthették el a Magyar Királyság területét, de ő még besenyőket látott a támadókban.¹⁹ Kossányi Béla volt az első, aki a PVL (*Poveszty vremennih let – Régmúlt idők elbeszélése*), valamint bizánci kútfők adataira támaszkodva arra a következtetésre jutott, hogy az 1068-ban Kerlésnél csatát veszített nomádok az úzok voltak. A források alapján úgy vélte, hogy a besenyők 1060-1070 körüli szállásterületei az Al-Duna vidékénél voltak, a kunok pedig ekkor még a Rusz keleti határai, illetve a Dnyeper közötti területen nomadizáltak. Az úzokat a Rusztól nyugatra és a Bizánci Birodalom határai közé helyezi. Kossányi alapján – mivel Moldva, ahonnan a támadás kiindult, az úzok kezében volt, és a Képes krónika nem besenyőknek, hanem *Cuni*-nak nevezi a támadókat – a kerlési csata nomádjaiban az úzokat kell látnunk.²⁰

A következő, feltehetően úzokhoz köthető támadásra 1085-ben került sor. A történelekről a legrészletesebben beszámoló Képes krónika szerint a volt magyar király, Salamon, miután kiengedték a börtönéből, a „kunok” fejedelméhez, Kuteskhez szökött (*ducem Cunorum, qui vocabatur Kutesk*), akinek a támogatásáért cserébe Erdélyt ígérte, és hogy feleségül veszi a leányát. Majd a „kunok nagy sokaságával” rátámadt Magyarországra, és egészen Ung és Borsova vidékéig pusztítottak együtt, de végül I. (Szent) László királytól (1077–1095) vereséget szenvedtek. Salamon

16 SRH I, 366–369; KK c.102–103., 131–134. Ez a forrás számol be legrészletesebben a támadásról.

17 SRH I, 126. A Pozsonyi évkönyv azonban az 1068. év eseményeit 1071. év alatt, míg az 1071-ben történteket 1068. év alatt írja le, tehát pontatlan.

18 SRH I, 182; Bollók 2004, 116. Kézai Simon a történet elmesélésekor három különböző forrást dolgozott egybe, az egyik a nagyobbik István-életrajz és a Hartvik püspök által írt legenda (mindkettő 11. századi), amelyek szerint Szent István korában egy *Bessi* támadás érte a Magyar Királyságot (SRH II, 389, 423; ÁKIF 292, ÁKLI I, 24–25, 37–38). A másik a László-legenda, amely 1192 k. íródott szintén besenyőkről (*Bissen*) beszél (SRH II, 520; ÁKLI I, 92), noha a Képes krónika lapján ismert, hogy I. Szent László a kunokkal harcolt. Itt feltehetően a László-legenda írója az István-legendák hatására írt besenyőket. Ezeket pedig összekötötte a Képes krónika kerlési csatáról szóló értesüléseivel.

19 Pauler 1899, 115–116, 432–433.

20 Kossányi 1924, 530–534.

ezután a „kunokkal” a Bizánci Birodalom ellen viselt hadat, de ott is vereséget szenvedett.²¹ A történetek előzménye, hogy Salamon 1083. augusztus 20-án szabadult a visegrádi fogságából, előbb nyugatra, IV. Henrik német királyhoz (1053–1105) ment segítséget kérni, mivel azonban tőle nem kapott támogatást, Kuteskhez fordult.²² 1085-ben ugyanúgy északkeleti irányból támadtak Salamon támogatói a Magyar Királyság ellen, mint 1068-ban. A vereséget szenvedő Salamon és szövetségesei Bizánci Birodalom elleni hadjáratát megerősíti Anna Komnéné *Alexias* c. műve is, amely szerint Tzelgu szkítákból, szauromatákból, valamint a Salamon vezette dákokból (azaz magyarokból) álló serege tört a birodalomra.²³ Gyóni Mátyás bizonyította be, hogy Anna Komnéné szauromatái az úzokat jelölik.²⁴ Így nagy valószínűséggel az 1085-ös támadók is úzok voltak.

A magyarok és úzok kapcsolata azonban nem merült ki ebben a két összecsapásban. Úzok töredékei megtelepedtek magyar királyi földeken és határvidékeken, ahol határvédelmi feladatot vállaltak. A mai Magyarország és Erdély területén található úz népnévvel kapcsolatos hely- és földrajzi nevek bizonyítják az úzok jelenlétét az Árpád-kori Magyarországon. Többek között ilyen a mai észak-magyarországi régióban levő Ózd (Borsod-Abaúj-Zemplén megye), a Dél-Dunántúlon fekvő Úzd (Tolna megye), Úzdiszentpéter (ma Sânpetru de Câmpie, Romániában, Maros megye), Uzon (ma Ozun, Romániában, Kovászna megye). A földrajzi nevek közül pedig a Keleti-Kárpátokban levő Úzi-szorost, illetve Úz-patakot említhetjük meg.²⁵ Rásonyi több más oguz-török eredetű földrajzi nevet is (Csík, Ojtozi-szoros, Barca-patak stb. – ma mind Romániában) a Magyar Királyságba betelepülő úzokhoz köt.²⁶ Ligeti Lajos azonban óvatosságra int, és azt állítja, ha úz elemek bekerültek is a magyar nyelvbe, azokat nem lehet elkülöníteni a többi török eredetű szavaktól és helynevektől.²⁷

21 SRH I, 408–409; KK c.134–135., 168–169.

22 Kuteskben Gyóni (1942, 75) úz törzsfőt lát, aki a mai Moldva vagy Havasalföld területén húzta meg magát, és Erdélyben szeretett volna megtelepedni, ezért támogatta Salamont.

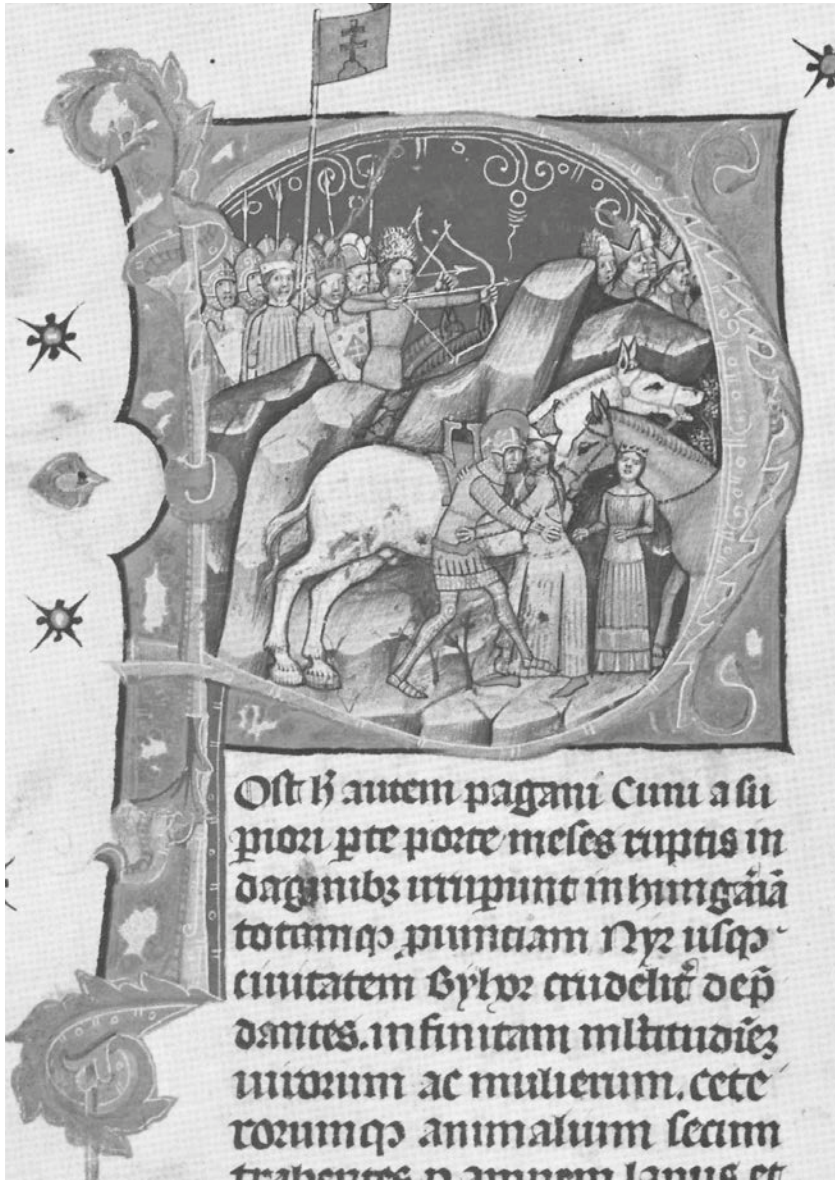
23 AK. VII. i.1. Ez a Bizánci Birodalom elleni támadás 1087-re datálható (Reinsch 1996, 234). Györffy (1990, 186) úgy vélte, hogy a magyarországi forrásban szereplő Kutesk és a bizánci kútfőben olvasható Tzelgu egy és ugyanaz a személy. Ezt azonban semmi nem támasztja alá.

24 Gyóni 1942, 65–70; Moravcsik 1983, 270.

25 Kristó–Makk–Szegfű 1973, 21–22; Rásonyi 1981, 93–94; Rác 2011, 197–199.

26 Rásonyi 1981, 94–105.

27 Ligeti 1986, 537–538.

1. Szent László és a leányrabló kun harca. Miniatúra „P” iniciálében
(Képes krónika I. 72)

III. Kunok és magyarok

1. A kun név

A magyar történetírásban a *kun* név terjedt el arra a nomád népre, amely a 11. század közepén vette birtokba a kelet-európai steppét, és amelynek egy része a 13. században települt be a Kárpát-medencébe. Ezt a népet a keleti (kínai, mongol, muszlim) forrásokban általában a *qipčaq* (kipcsak) különböző alakjaiban, míg a nyugati forrásokban (görög–latin) a *Koumanoi/Cuman* alakváltozataiban említik. A szláv forrásokban olvasható *polovci* (половцы) elnevezés azért is figyelemre méltó, mert a szlávok által használt név egyik formájára vezethető vissza a magyar *palóc* elnevezés, amely egy magyar nyelvű népcsoport elnevezése a Mátra-hegységben. Maga a palóc elnevezés azonban csak a 17. századtól adatolható, és a palócok kapcsolata a kunokkal vitatott. A kipcsak–kumán–polovci nevek összetartozását több forrás igazolja, így az ó-keletiszláv források²⁸ és a ferences rendi szerzetes, Rubruk 13. századi úti beszámolója.²⁹

A 11. századi magyarországi krónikairadalomban a kun (*Cunus/Cuni*) népnév keleti nomád népek összefoglaló elnevezése. A *Cunus* középkori krónikákban maradt fenn, és a kutatás alapján több népre is használták a krónikaírók: 1068-ban besenyők vagy úzok; 1085-ben besenyők vagy úzok; 1091-ben kunok; 1099-től besenyők és kunok. Mivel a Kárpát-medencébe a 13. században betelepülő kun–kumán–kipcsak etnikum elődei csak a 11. század utolsó negyedében érték el az Al-Duna vonalát, csak ettől kezdve vonatkozhat rájuk a magyarországi latin forrásokban szereplő *Cunus*, vagyis kun népnév, de ezután sem őket jelöli minden esetben (I. a II. István korában betelepülő „kunok”, akik tulajdonképpen besenyők voltak). A 13. század elejétől a magyarországi latin forrásokban valószínűleg nyugati, pápai írásgyakorlat hatására a *Cunus* alakot felváltja a *Cumanus*. Míg a Képes krónikában a *Cuni* és a *Cumani* egyaránt szerepel, Anonymus művében már következetesen csak *Cumani* alak olvasható.

²⁸ Кумани рекше Половци (PSRL I, 234).

²⁹ *Commani, qui dicuntur Capchat, a Teutonicis vero dicuntur Valani* (Wyngaert 1929, I. 194).

Később a magyar nyelvben a *Cunus*, azaz a *kun* népnév egyértelműen a 13. században beköltöző török nyelvű nomádokra vonatkozott, és a mai napig ebben az értelemben használatos. A bejövő nomádok önelnevezése *kumán* lehetett, amelyet a hely- és személyneveken túl a magyar nyelvbe jövevényszóként bekerült *komondor* 'nagytestű, pásztorkutya' szavunk őrzött meg. Ennek etimológiája *quman* és *dur*, és a *komondor eb* második elemének elvonásából magyarázható.³⁰ A kunok, miután nyelvileg elmagyarosodtak, a *kumán* helyett a *kun* terminust használták önelnevezésként.

A *kun* és *kumán* népnév etimológiáját sokan összekapcsolják, mások ezt kerekén elutasítják. Az egyik hagyományos elképzelés szerint *kun* és *man* összetételből lehetne magyarázni a *kumán*-t, hasonlóan a *türkmen* kifejezéshez. Ennek egy másik változata a *ku-* (*qu-*) 'fakó' tő, amihez a *-man* képző járul. Róna-Tas és Berta Németh Gyula nyomán egy őstörök **quba* 'fakó, halvány' alakot rekonstruál, amelynek az őstörökben *kuba* és *kowa* alakváltozatai lehettek. A *kuba* és a kollektívumképző *-n* összekapcsolódásából lett *kuban*, amiből a nazális hatására lett *kuman*, míg a *kun* alak a következőképpen jöhetett létre: *kowa*+*n* >*kowan* >*kūn*, vagy *kuwa*+*n* >*kūn*. Mindenesetre Róna-Tas és Berta szerint a *kun* a magyar nyelvben kazár vagy bolgár-török jövevényszó. Ellenben Györffy a magyar *kun* szót egy korábbi Németh Gyula-i etimológiával magyarázta, amely a *hun* névből indult ki, és lett ebből *kun*. Ezt Róna-Tas nyelvi alapon elveti.³¹

A *kun* és *kuman* összefüggést tovább bonyolítja, hogy *qūn* nevű népet is említ néhány muszlim forrás az eurázsiai steppe keleti felében a 11. században. A két elnevezés közötti összefüggés máig vitatott.³²

2. A kun nyelv

A kun nyelv a török nyelvek kipszak ágához tartozik. A Magyar Királyságban a 13. század közepétől folyamatosan egy tömbben jelenlévő kunok nyelvéről kisebb kései szövegek, oklevelekben és elbeszélő

30 Rásonyi 1931, 316; Róna-Tas–Berta 2011, 559–560.

31 Róna-Tas–Berta 2011, 605–611.

32 A magyarországi kun régészeti anyag monografikus összefoglalására, kitekintéssel a kun eredet kérdésére és a kunok délorosz steppei régészeti emlékeire I. Pálóczi Horváth 1994.

forrásokban lejegyzett személy- és helynevek, illetve a magyar nyelvbe bekerült kun jövevényszavak adnak felvilágosítást.

A magyarországi kun szövegek közül az ún. *Kun miatyánk* szövegét Mándoky Kongur rekonstruálta. Az 1744-ben lejegyzett első változat mellett további nyolcvan későbbi lejegyzésről is tudomásunk van. Ezek közül 63 felhasználásával rekonstruálta Mándoky Kongur az alábbi Miatyánkot:

Biziŋ atamīz kim-siŋ kökte
sentlensin seniŋ adiŋ
düšsün seniŋ köŋlün
nečik kim ĵerde alay kökte
biziŋ ekmegimizni ber bizge бүт-бүтүн күнде
ilt biziŋ minimizni
nečik kim biz de iyeremiz bizge ötrü kelgenge
iltme bizni ol ĵamanga
qutqar bizni ol ĵamannan
sen barsiŋ bu küčli bu čin iygi teŋri amen.

Mi atyánk, ki vagy a mennyben (égben),
szenteltessék meg a te neved,
szálljon le [közénk] a te akaratod,
ugyanúgy a földön, ahogy az égben;
a mi kenyerünket add meg nekünk minden nap;
vidd el a mi bűnünket,
amiképpen mi is megbocsátunk az ellenünk jövőnek;
ne vigyél minket a rosszba,
szabadíts meg minket a rossztól (gonosztól);
te vagy ez az erős, igazságos jó Isten. Ámen.³³

Mándoky Kongur megállapította, hogy a kun szöveg a reformáció korában, a 16. században keletkezhetett, mégpedig egy protestáns magyar miatyánk fordítása, és a szövegben magyaros a szórend, és magyar eredetű szótó is található benne.³⁴ A kétségtelenül hiteles nyelvemlék Kun miatyánk mellett Mándoky Kongur még egy kun kiszámoló mondókát is rekonstruált 20. századi variánsokból.³⁵

³³ Mándoky Kongur 2012, 138.

³⁴ Mándoky Kongur 2012, 113–138.

³⁵ Mándoky Kongur 2012, 139–155.

A magyar nyelv török jövevényszavai középső rétegének többsége a kunból származik. Ezek között számon tartanak a magyar köznyelvbe átkerült jövevényszavakat, valamint a Kis- és Nagykunszágban fennmaradt kun eredetű magyar tájszavakat is. Mándoky Kongur több tanulmányában foglalkozott ezekkel, Róna-Tas és Berta pedig 35 biztos és 2 bizonytalan eredetű kun jövevényszót tárgyalt munkájukban.³⁶

A magyarországi kun tulajdonnevek kutatását Baski foglalta össze egy tanulmányában, illetve 2007-ben közölt egy 234 etimológiát tartalmazó névtárat, amelyben szerepelnek a kun törzs-, személy- és helynevek.³⁷

3. Kunok és magyarok a 11–12. században

1091-ben a Magyar Királyság területe ellen ismét egy *Cunus* nevű nép támadt.³⁸ Összevetve a magyarországi forrásokat a bizánciakkal,³⁹ nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a Bizánci Birodalomból a délorosz steppére hazatartó kunok portyáztak magyar területeken, majd szenvedtek vereséget két alkalommal is I. (Szent) László (1077–1095) seregétől.

Miért csak ekkor számolhatunk ténylegesen a kunokkal? A már említett PVL alapján kiderül, hogy az ott következetesen *polovci* néven szereplő kunok népe először 1054/55-ben jelenik meg a Rusz déli szomszédságában. A további térhódításuk is nyomon követhető az írott forrásoknak köszönhetően: 1071-ben már biztosan átlépték a Dnyepert, 1078-ban már a Balkán-félszigeten portyáztak a besenyőkkel közösen. 1085-ben vagy 1087-ben már lehettek volna kunok Salamon szövetségesei, de nagyobb a valószínűsége, hogy a mai Moldva vagy Havasalföld területén élő úzok lehetettek Kutesk és emberei. Ebben az időben a kunok ténylegesen belakott szállásterületének nyugati határa a Dnyesztertől keletre lehetett.

36 Mándoky Kongur 1993, 93–129; a kun szavak listája: Róna-Tas–Berta 2011, 1340–1342.

37 Baski 2007, 235–290.

38 SRH I, 412–414; KK c.137., 170–172.

39 Anna Komnéné és más bizánci források szerint 1091 tavaszán I. Alexiosz Komnénosz császár (1081–1118) a kunok segítségével győzte le a leburnioni csatában a besenyőket.

Az 1091. év nyarán a Magyar Királyságot két nomád támadás is érte.⁴⁰ Ezen támadások közül az elsőt, amely az ország keleti részét, azaz Erdélyt és a Duna–Tisza között érintette, egy Kopulcs nevű kun (*Cunis nomine Copulch*) vezette. A lebunioni csata (1091. április 29.) után a Bizánci Birodalomból hazafelé tartó kun sereg⁴¹ a Képes krónika leírása szerint „Erdély földjét végigpusztítva átkelt, és Byhorba ment.”⁴² A támadás valószínűleg délről,⁴³ esetleg délkeletről érte Erdélyt.⁴⁴ A krónika szerint Bihar után Tokajnál átkeltek a Tiszán, azután három részre oszolva portyáztak a Duna–Tisza közén, majd Becsénél (ma Bečej, Szerbiában) úgy döntöttek, hogy hazatérnek. Innen nem messze, a Temesbe folyó Paganti-patak (Poganiș, Romániában) melletti csatában győzte le I. (Szent) László király a Kopulcs vezette kunokat.⁴⁵ A forrás szerint a vereség hallatán a kunok bosszút akartak állni, és újabb haddal vonultak a magyar király ellen, de ennek a Dunánál lezajlott csatának is a kunok veresége lett a vége, melynek során vezetőjüket, Ákost maga a király döfte le.⁴⁶

40 SRH I, 412–414; KK c. 137., 170–172.

41 Kovács 2014; Pálóczi Horváth 1994, 31; Vasil’evskij 1908, 106.

42 SRH I, 412; KK c. 137., 170.

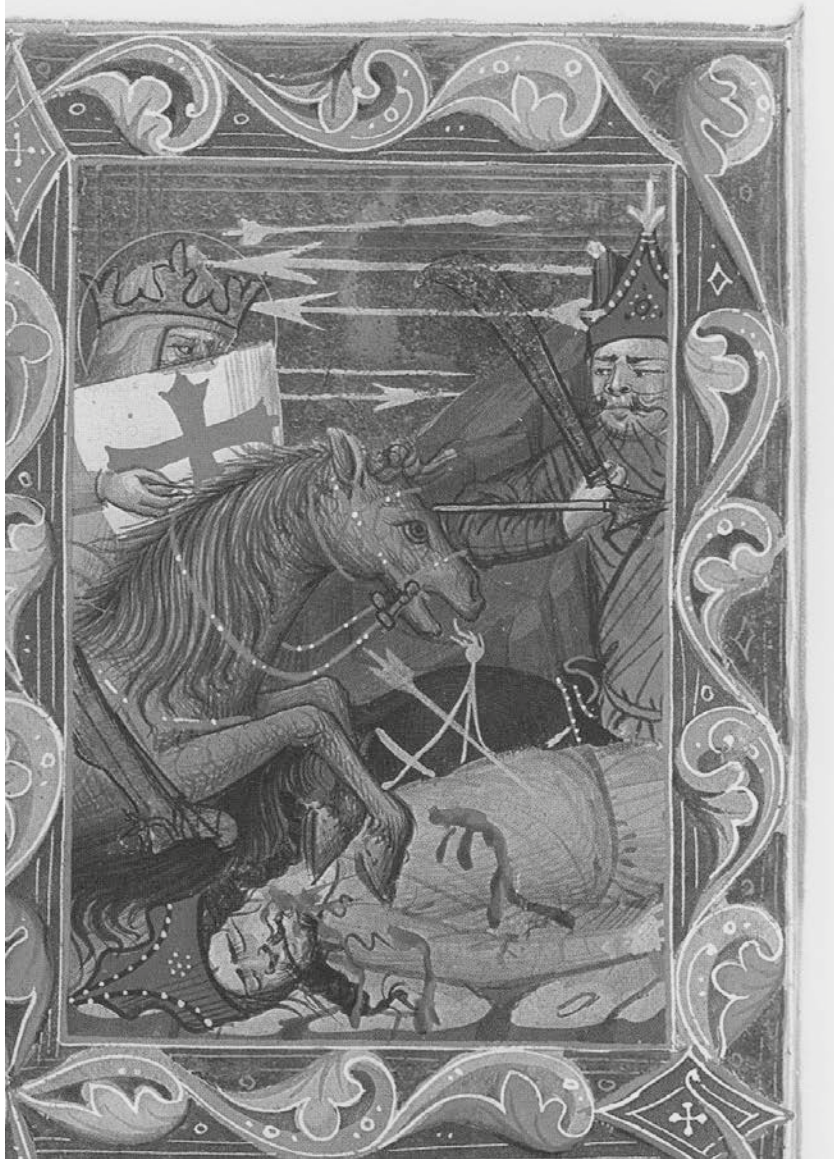
43 Ez az első támadás egyes kutatók szerint az Ojtozi-szoroson át érte a Magyar Királyság területét (Bóna 1988³, 232; Györffy 1987², 936). Az I. (Szent) László és I. Alexiosz pénzeit tartalmazó tordai, magyarfráti és biharszentandrás éremleletek jelzik a Kopulcs vezette sereg támadásának irányát (Bóna 1988³, 232). A pénzleletek azonban azt nem igazolják, hogy az Ojtozi-szoroson keltek át. Ugyanis ha a Vöröstoronyi-szoroson, az Olt mentén, vagy a Törösvári-hágón keltek át a Déli-Kárpátokon, ugyanúgy útba ejthették az előbb említett településeket.

44 Pauler 1899², 448.

45 I. (Szent) László seregével egyes számítások szerint mintegy 735–750 kilométert megtéve tért vissza a horvát részekről az országba (Doberdói Breit 1929, 15–16).

46 SRH I, 412–414; KK c. 137., 170–172.

X. qm pugnat cu tartaris.

2. Szent László harca a kunokkal (*Magyar Anjou Legendarium*, XLIV/10. kép)

3. Szent László és a leányrabló kun harca. Színes fametszet
(Thuróczy János: *A magyarok krónikája*, Augsburgban nyomtatott kiadásából, 2a. lap).

A szakirodalomban a két támadás okai és időpontjai vitatottak.⁴⁷ Azonban véleményünk szerint mindkét kun támadás 1091 nyarán érte a Magyar Királyságot. Az első katonai akció nagy valószínűséggel a lebunioni csatából hazatartó kunok önálló portyájának tekinthető, míg a második támadás oka a vereség miatti bosszúvágy. Tehát a Magyar Királyság elleni két támadás a kunok portyázó hadjárata volt.

A kunok a 11. században még egyszer összecsaptak a magyarokkal. Ekkor a Könyves Kálmán magyar király (1095–1116) vezette sereg szenvedett vereséget Altunopa és Bonyak kunjaitól Rusz földön. Az 1099-es Peremisl (ma Przemyśl, Lengyelországban) melletti csatáról magyar és az ó-keletiszláv források egyaránt beszámolnak. Ezekből kiderül, hogy mind a magyarok, mind a kunok a Rusz fejedelmeinek belharcában vettek részt. A magyar király a kijevei nagyfejedelem Szvjatopolkot (1093–1113), míg a kunok a vlagyimiri fejedelem Dávidot (1085–1086, 1086–1099; 1099–1100) támogatták.⁴⁸ Mind a két forrás szerint Könyves Kálmán seregét valójában a kunok győzték le és futamították meg.⁴⁹

Kunok és magyarok a 12. század folyamán is a Rusz földön találkozhattak, mikor az egymással harcoló különböző fejedelmek segítségére siettek. A magyarországi források azonban egyetlen kivételtől eltekintve nem említenek olyan összecsapást, amelyben a kunok magyarokkal harcoltak volna. A kivétel II. Géza uralkodásának idejére (1141–1162) datálható, mikor a magyar–rusz érintkezés intenzívebbé vált. A kijevei nagyfejedelem, Izjaszlav Msztyiszlavics (1146–1154) sógorától, a magyar királytól hat alkalommal kapott segítséget a gyakran kunok által is támogatott rusz ellenfeleivel szemben folytatott harcai során 1148 és 1152 között.⁵⁰ Ezekről a ruszbeli hadjáratokról mindössze egyetlen rövid utalás olvasható a magyar krónikakompozícióban, amely szerint Géza hadat vezet Lodomerius fejedelem (a halicsi Vlagyimirko Volodarevics, 1141–1153) ellen, hogy megbosszulja sógorán, Minosloyn (Izjaszlavon) esett sérelmet, akinek támogatására már korábban is küldött sereget, amelyet azonban a ruszok és a kunok (*Cuni*) megverték.⁵¹ Arra, hogy a magyarok vezette hadjárat (1. 1148 kora tavasz, 2. 1149. karácsony, 3. 1150. ősz, 4. 1151. február–március, 5. 1151 nyara, 1152 első fele)⁵² közül melyik lehetett az, amelynek során a magyar had vereséget

47 Ennek összefoglalását l. Kovács 2014.

48 PVL 114–116, 253–254.

49 A csatára l. Font 2005, 143–147; Hodinka 1913, Kovács 2013.

50 Font 2005, 166–167.

51 SRH I, 460; KK c. 167., 211.

52 Font 2005, 167–175.

szenvedett a kunoktól, az ó-keletiszláv forrásokból következtethetünk. Ez valószínűleg az 1151 júniusában indított hadjárat lehetett. Az 1151. év alatt számol be arról az ó-keletiszláv forrás, hogy a kijevi nagyfejedelem fia a támogató magyarokkal Szapoginyánál (Сапогиня) együtt italozott, majd a részeg magyarok nem tudtak ellenállni a rajtuk ütő halicsi Vlagyimirnak, és vereséget szenvedtek.⁵³ A forrásban ugyan nem szerepel, hogy a kunok verték volna meg a magyarokat, de Vlagyimir annak a Jurij Dolgorukijnak volt a szövetségese, akit a Kijevért folytatott harcban mindvégig támogattak a kunok (polovecek). Ugyanakkor a hat hadjáratból ez az egy olyan, ahol a magyarok vereséget szenvedtek. Ezután pedig még egyetlen alkalommal vonultak magyarok a Ruszba, 1152-ben, mikor maga a király állt a sereg élén.⁵⁴ Tehát a 12. században a kunok és a Magyar Királyság között csak közvetett kapcsolat van, azaz mindkét hatalom a rusz fejedelmek egymás közti harcaiban vett részt.

4. Kunok és magyarok a 13. század első felében

A kunok és magyarok részvétele a 13. századi Rusz belharcokban tovább folytatódott. A magyarok ebben a században már nemcsak valamely fejedelem támogatójaként voltak állandó szereplői a ruszbeli harcoknak, hanem Halics birtoklása volt a céljuk. Emellett a 13. században II. András magyar király (1205–1235) expanziós törekvéseinek hatására magyar kezdeményezésre elkezdődött a nyugati kereszténység terjesztése a kunok között. Ennek következtében a Domonkos-rendi szerzetesek a magyar uralkodók támogatásával kezdtek téríteni a délorosz steppén élő kunok között. Végül ebben a században telepedett be két alkalommal is egy-egy nagyobb csoport kun a Magyar Királyság területére.

A 13. században II. András aktív külpolitikájának egyik színtere a Rusz volt, ahova a magyarok Halics birtoklásáért számos hadjáratot vezettek. Ezek közül most csak egyet emelünk ki. Ez pedig a magyarok első halicsi hadjárata a 13. században, ennek leírásakor jelenik meg az ó-keletiszláv forrásokban a magyar történelemből jól ismert Kötöny

53 PSRL II, 441–442; Font 1996, 210–213.

54 PSRL II, 441; Font 1996, 212–213.

(az óorosz forrásokban Kotjan (Котян)). Az évkönyv szerint 1205 őszén⁵⁵ Kötöny testvérével, Szomogurral a magyarok ellen harcolt.⁵⁶ Ez lehetett a később a Magyar Királyságba népével együtt beköltöző Kötöny első találkozása a magyarokkal.

A 13. század eleje a nyugati kereszténység középkori történetének egyik legintenzívebb terjeszkedési időszaka. A Magyar Királyság is ezekben az évtizedekben kapcsolódott be politikai érdekei miatt és a korabeli keresztény térítői eszmék hatására a pogányság és eretnekesség elleni harcba. Ekkor került sor az egyetlen, magyar király vezette kereszties hadjáratra, de négy új püspökség is létrejött az ország területén vagy szomszédságában, annak érdekében, hogy az ott élő eretneknek vagy pogánynak tekintett lakosságot megtérítsék.⁵⁷ A Magyar Királysággal szomszédos kunok támadásai is újra elkezdődtek, ezek mögött talán a II. Bolgár Cárság (1187–1396) állhatott, amely mivel részben a kunok támogatásának köszönhetette létrejöttét, maga is hatáskörébe akarta vonni a szomszédos nomádokat.

II. András a kunok támadásai miatt előbb a Német Lovagrendet telepítette be (1211) a Magyar Királyság délkeleti határainak védelmére. Elterjedt nézet, hogy a lovagoknak két fő feladata volt a Barcaságban: egyrészt az ország délkeleti határának védelme, másrészt pedig a kunok között a kereszténység terjesztése. Azonban a lovagrenddel kapcsolatos okleveles anyag és a rend baltikumi tevékenysége alapján úgy tűnik, hogy inkább csak védelmi feladataik voltak.⁵⁸ Az azonban nem elképzelhetetlen, hogy a lovagrend a térítő papság, majd a domonkos szerzetesek számára katonai kíséretet biztosított missziós útjaik során. Erre utalhat, hogy a Magyar Királyságban 1221-ben megtelepedő domonkosok kunok közé vezetett első térítő útjukon – amelyet valamikor 1223-1224 körül vezettek a Kárpátokon kívüli területre – ugyan nem értek el eredményt, de nem is halt senki közülük mártírhálált. A domonkosok azonban nem adták fel, másodjára is elindultak a kunok közé téríteni, ekkor már a Német Lovagrend védelme nélkül, hiszen őket 1225-ben II. András kiűzte a királyságból. Ekkor a szerzetesek a Dnyeperhez mentek. Munkájuk évekig tartott, míg eredményt értek el, és ekkor már mártírjaik is voltak. Egy 1227. június 31-i pápai oklevélből arról értesülünk, hogy egy *Bortz* nevű kun fejedelem (*princeps*) fia kunokból és domonkosokból álló küldöttség élén

55 A forrás 6710., azaz 1202. év alatt írja le a történetet, de valószínűleg 1205-re tehető (Font 2005, 189–195). Kötönyre I. Polgár 1999.

56 PSRL II, 717–718.

57 Ilyen volt a kun mellett a szerémi, a boszniai és a nándorfehérvári egyházmegye.

58 Kovács 2004, 139–150.

azt kérte az esztergomi érsektől, hogy keresztelje meg őt és kíséretének pogány tagjait, és majd atyja is felveszi a kereszténységet.⁵⁹ Ennek következtében az érsek számos püspök és a trónörökös, Béla herceg kíséretében el is indult, hogy megkeresztelje a kun vezért.⁶⁰ Béla jelenléte a kun vezér áttérésénél arra utal, hogy Bortz nemcsak megtérését, hanem hódolatát is felajánlotta. A kunok talán új, erős szövetségest kerestek az 1223-as Kalka menti csatában a mongoloktól elszenvedett vereségük miatt. A trónörökös pedig nem kizárt, hogy a világi hatalom megszervezése érdekében utazott a püspökökkel a kunok földjére.⁶¹ A források szerint számos kun keresztelkedett meg ekkor a kun vezér családjával, akik egyúttal hűbéri fogadalmat is tettek a magyar királynak. Ezt bizonyíthatja IX. Gergely 1229-ben kelt levele a kunokhoz, amelyben a pápa arról is tud, hogy II. Andrásnak a kunok szabadságát és védelmét biztosító levélén aranybulla volt.⁶² Az áttérések következményeképpen jött létre a kun püspökség, amelynek feladata volt a térítés folytatása, a már keresztény kunok új hit szerinti megszervezése, politikai szempontból pedig a határokat kellett biztosítani. A forrásokból lehet következtetni a püspökség hatáskörzetére is: a nyugati határa a Keleti-Kárpátok vonulata, de nem terjedt ki az Olt folyótól nyugatra, a Szörényi bánág területére. Kelet felé pedig a kortárs Rogerius, a váradi kanonok a Szeret folyót említi, mint a püspökség határát.⁶³ Délen a II. Bolgár Cárság, északon pedig az 1233-ban létrehozott kijevei püspökség területéig érhetett a kunok püspökének hatásköre.⁶⁴

Meg kell említeni, hogy minden bizonnyal a megtért kunok közül kerültek ki *Begovars polovecei*, azaz Béla herceg kun kísérői, akik 1230-ban részt vettek a trónörökös Halicsba vezetett hadjáratában.⁶⁵ A kunok közötti térítés hatására a magyar király 1233-ban felvette a *rex Cumaniae* címet.⁶⁶

59 Hurmuzaki 1887, I/1. 102.

60 Hurmuzaki 1887, I/1. 108.

61 Makkai 1988³, 306.

62 Hurmuzaki 1887, I/1. 112–113.

63 SRH II, 564; *A tatárjárás...* 123. Van, aki szerint keleten a püspökség határai egybeestek azzal a területtel, ameddig a kunok nomadizáltak (Richard 1977, 25).

64 Richard 1977, 25. A Rusz területén is tevékenykedtek domonkos szerzetesek, erre utal Długosz egy megjegyzése, amely szerint 1233-ban a kijevei nagyfejedelem, Vlagyimir Rurikovics elűzdözte Kijevből a domonkosokat. A pápa támogatta a szerzeteseket, és 1232 vagy 1233-ban egyes feltételezések szerint püspököt nevezett ki a Ruszba (Fonnesberg-Schmidt 2007, 223).

65 Az évkönyvben az 1229. év alatt szereplő hadjárat (PSRL II, 754–762) 1230-ra datálásának érveit l. Font 1991, 131; Senga 1988, 38.

66 Az oklevél szerint: *Bela dei gratie primogenitus Regis Hungarie... Bulgarie Comanieque* (Hurmuzaki 1887, I/1. 127). Az oklevél azonban a kétes hitelű szövegek közé tartozik (Jakó 1997, I. 177).

A ténylegesen mindössze 14-15 évig fennálló kun püspökség székhelyének nevére három, a mongol pusztítás utáni oklevélben (1279-es, 1332-es és 1347-es) van adat. Azt azonban nem tudni, hol lehetett a székhely, Milkó (*civitas Mylco, episcopatus in Milcovia*), melynek lokalizálását nehezíti, hogy a tatárjárás előtti források nem említik sem Milkó városát, sem más székhely nevét.⁶⁷ A püspökség központja nem lehetett messze az erdélyi határtól, így a Magyar Királysággal és a magyar egyházzal az összeköttetést fenn lehetett tartani.

A fiatal egyházmegye nem volt hosszú életű. Az 1236-ban kezdődő mongol hadjárat (tatárjárás) előtt a kunok egy része 1239-ben Kötöny vezetésével a Magyar Királyság területére költözött,⁶⁸ azzal a feltétellel, hogy elfogadja a magyar uralkodó fennhatóságát, és megkeresztelkedik. Meg kell jegyezni, nem lehetetlen, hogy Kötöny IV. Bélához (1235–1270) történő közeledésében a domonkosok is szerepet játszottak. Erre utal, hogy a magyar király Kötönhöz küldött követségének tagjai között – akik azt a hírt vitték a kun vezérnek, hogy befogadják őt és népét – domonkosok is voltak.⁶⁹

A magyar király számára több szempontból jól jött a kunok betelepítése. Egyrészt így ő is részt vehetett a kereszténység terjesztésében (többek között maga volt Kötöny keresztapja), másrészt a kunokra támaszkodhatott belső ellenzékével szemben, harmadrészt pedig a fenyegető mongol támadás során is hasznos haderőt jelenthettek volna a kunok. A Kötönnyel betelepült kunok számát a Rogeriusnál (*preter ipsorum familias, circa quadraginta milia dicebantur*) olvashatók alapján igyekeztek meghatározni a kutatók. Azonban közsímet, hogy a középkori szerzők pontatlanok a számok tekintetében, ráadásul a 40 ezres szám gyanúsán sokszor fordul elő a kunokkal kapcsolatban (40 ezer kun harcolt 1091-ben a Bizánci Birodalomban, ugyanennyien voltak a Grúz Királyságba betelepülő kunok is a 12. század elején). Így a betelepülők számát nem lehet meghatározni, de azt igen, hogy előbb egy tömbben telepítették le őket, majd Kőmonostornál úgy döntöttek, hogy széttelepítik őket.⁷⁰ Az ország földműves lakossága ellenségesen fogadta a nomád kunokat, a mongolok megjelenésekor pedig ez utóbbiak előőrseit látták a betelepültekben, majd Kötönyt és családját meggyilkolták (1241

67 A püspökség központjának meghatározásáról a különböző feltételezések összefoglalását l. Kovács 2005. Újabbban pedig Spinei 2008, 413–456.

68 Kötöny és kunjainak beköltözésére l. Balogh 2001.

69 SRH II, 553–554. *A tatárjárás...* 113.

70 „*nobiles Comanorum cum suis famulis divisim per singulas Hungarie provincias mitterentur et moram quilibet in provincia traheret sibi assignata*” SRH II, 557. *A tatárjárás...* 116.

tavaszn), a kunok pedig elhagyták az országot a Balkán felé. Így épp a mongol támadás előtt IV. Béla elveszítette a biztosnak tűnő támogatóit.

5. A kunok megtelepedése a Magyar Királyságban⁷¹

A tatárjárás katasztrofális hatásának következtében IV. Béla (1235–1270) a királyság megerősítése céljából új védelmi politikát dolgozott ki. Ennek részeként valamikor 1244 és 1246 között visszahívta a kunokat, akiket a tatárjárás következtében leginkább elpusztult Tiszántúlra és a Duna–Tisza közére telepített, hogy haderejük rendelkezésre álljon egy újabb mongol támadás esetén. A kunok és magyarok közti szövetséget 1247-ben házassági szerződéssel szentesítették, ekkor IV. Béla fia és trónjának örököse, István egy kun fejedelem leányát vette feleségül. A mongoloknál pápai követként járó ferences Plano Carpini úti beszámolójának luxemburgi kéziratának függeléke szerint tíz kun ekkor karddal kettévágott kutyára tett esküt arra, hogy megvédik a magyarok földjét.⁷² A forrás ugyan már 1247-ben lakodalomról beszél, de az ekkor mindössze 8 éves István és a keresztségben Erzsébet nevet kapó kun lány házasságára csak 1254-ben került sor. Mivel egy 1255-ös oklevélben Szejhán kun fejedelem (*dux*) IV. Béla rokonaként szerepel, a kutatás vele azonosította Erzsébet apját.

A kunoknak közösségi jogállása volt már első betelepülésükkor, és királyi védelem alatt álltak. Másodszori betelepülésük után sem változott ez a helyzet. István, ifjabb király, a későbbi V. István (1270–1272) a kun fejedelem lányával való házassága után felvette a „kunok ura” (*dominus Cumanorum*) címet, amely neki biztosította a legfőbb hatalmat a kunok felett 1262 és 1270 között. 1270-es trónra lépése után a kunok ismét közvetlenül királyi védelem alá kerültek. Ez a helyzet annyiban változott, hogy 1270-től rövid megszakításokkal egészen az újkorig, az ország második méltósága, a nádor viselte a kunok bírāja címet.⁷³ A kun

71 A magyarországi kunok történetének összefoglalásai: Gyárfás II, 277–389, forrásgyűjtemény: 391–462; Györffy 1990b, 274–304, Pálóczi Horváth 1989a, 52–61, 68–119; Pálóczi Horváth 1996, 23–34; Selmeczi 2011. A Magyar Királyság történetének összefoglalása a 13. század második felére: Szűcs 1993.

72 Gyárfás II, 404; *A tatárjárás...* 283–284; Györffy 1986, 199–200.

73 Berend 2001, 87–88.

előkelők és a középréteg hadba vonulási kötelezettséget vállalt, amelynek fejében kollektív szabadságjogot nyertek.

A kunok társadalma a 13–14. században nemzetségi társadalom volt. Az 1279. évi kun törvény hét nemzetséget említ, azonban ezek olyan csoportok, amelyek a délorosz steppén élő társadalmi egységekből szakadtak ki, vagyis töredékek. Nem lehet kizárni, hogy mesterséges szervezés eredményeképpen álltak elő. A hét nemzetségből csak hatnak ismert a neve (1266: *Borchol*/Borcsol; 1315: *Koor*/Kór; 1328: *Olaas*/Olás; 1343: *Ilunchuck*/Iloncsuk; 1347: *Chertan*/Csertán; 1371: *Kuncheq*/Köncsög).⁷⁴

A másodjára betelepülő kunok 1246-ban szerepelnek először a forrásokban, ekkor IV. Béla II. (Harcias) Frigyes osztrák és stájer herceg (1230–1246) elleni hadjáratában vettek részt. Jóllehet a Lajta mentén vívott csatában (1246. június 15) a magyar sereg alulmaradt, de Frigyes, akinek komoly része volt Kötöny megölésében, maga is elesett. 1250., 1252., 1253. és 1260. évben a kunok rendszeresen részt vettek az Ausztria, Morvaország, Karintia és Stájerország elleni hadjáratokban.⁷⁵ Ezek a harcok IV. Béla és a cseh II. Ottokár (1253–1278) között zajlottak az Ausztria és Stájerország feletti hatalomért. Végül 1260-ban IV. Béla serege vereséget szenvedett, és kénytelen volt feladni azokat a területeket. 1260-ban tűnik fel a kunok új vezetője, Alpra, aki majd 1279-ben is szerepel az ún. kun törvényben. A trónörökös István vagy még inkább hívei nem elégedtek meg az István által uralt Erdéllyel, és fokozatosan kiterjesztették hatalmukat a Duna vonaláig, 1262-ben pedig István felvette az ifjabb király és a kunok ura címet. Ebben az évben született István és Erzsébet László nevű fia, a későbbi IV. (Kun) László magyar király (1272–1290).

A hatalmi harc következtében megosztott Magyar Királyságban az apa (IV. Béla) és fia (István ifjabb király) között megromlott kapcsolat 1264-ben belharcokhoz vezetett, melynek során a kunok is átpártoltak IV. Bélához. István isaszegi győzelme (1265 márciusában) után megkötött 1266-os Margit-szigeti békében apa és fia egyezsége jutott, és megosztották a királyságot a Duna mentén, valamint kölcsönösen megígérték egymásnak, hogy nem csábítják magukhoz egymás híveit (így az öreg király sem nyeri meg magának a kunokat).

⁷⁴ Gyárfás III. 56, 508, 48, 482, 72. Az Iloncsukról és Köncsögről nem tudni biztosan, hogy régi nemzetségnevek vagy pedig későbbi személynévből képzett nem-, illetve ágnevek (Györffy 1990b, 276). A kun nemzetségekről, szálláshelyeiről, társadalmi szervezetükről Györffy 1990b, 274–304; Pálóczi Horváth 1974.

⁷⁵ Később is részt vettek a szomszédos nyugati országok elleni hadjáratokban így 1270., 1271., 1273., 1276. és 1278. évben is.

IV. Béla 1270-ben bekövetkezett halála és V. István trónra lépése után Béla hívei a cseh Ottokárhoz menekültek. Így a cseh–magyar viszony újból kiéleződött. 1270-ben portyázó kun hadak törtek be Ausztriába, majd Ottokár nyomult be hadaival magyar területre 1271-ben, de a Rábcánál a magyarok, többek között a kunok segítségével, törbe csalták Ottokárt és kiűzték csapatait. V. István azonban hamarosan (1272-ben) elhunyt, így István és Erzsébet, a kun fejedelemlány nászából született IV. Lászlót tíz évesen királlyá koronázták.

IV. László kiskorúságát a nagybirtokosok saját hatalmuk növelésére használták, és a különböző főúri csoportok között ádáz küzdelem folyt a király feletti befolyás megszerzéséért. Közben a külpolitikában olyan események történtek, amelyek jelentős szerepet biztosítottak IV. Lászlónak és a kunoknak is. 1273-ban a német birodalmi gyűlésen nem Ottokárt, hanem Habsburg Rudolfot választották német királlyá. A két fél közötti küzdelemben a magyar uralkodó Rudolf oldalára állt. A kun haderő részt vett az 1273-as és 1276-as magyar hadjáratokban, és a döntő összecsapásnak tekintett 1278-as Morva folyó melletti dürnkruti csatában is. Az ekkor már nagykorúsított magyar király vezette a magyar és kun hadakat Rudolf megsegítésére Ottokár ellen. A csatát, amelyben Ottokár is elesett, a magyar és kun haderő döntötte el. Ez a kunok segítségével aratott győzelem alapozta meg a Habsburg-ház keleti hatalmát.

A belpolitikában 1277-ben lehetőség nyílt a magyar királyi hatalom konszolidálására is. Ezt a folyamatot ásta alá az 1279-ben magyar földre érkező pápai legátus, Fülöp fermói püspök, aki a kunok megkeresztelkedésének kérdését helyezte előtérbe, nem pedig a világi és egyházi hatalmasságok önkényeskedéseit és a királyság egységét bomlasztó tevékenységét.⁷⁶

A kun kérdés kiéleződése a kun anyától származó királyt megoldhatatlan dilemma elé állította: vagy keresztény király léte a pogány kunokkal lép szövetségre az egész ország és egyház ellenében, vagy pedig az erős királyi hatalom kiépítését feladva a pápa és az egyház engedelmes eszköze lesz. 1279-ben a pápai legátus a királyi tanáccsal közösen kidolgozott egy tervezetet, amelyet a király oklevélben rögzített. Ebben minden kunnak kötelezővé tették a megkeresztelkedést, nemezsátraik elhagyását, a falvakba való megtelepedést, a keresztények életmódját és szokásait. Emellett fel kellett hagyniuk az erőszakos cselekedetekkel és a keresztények meggyilkolásával, illetve vissza kellett adniuk a jogtalanul elvett egyházi és világi birtokokat. Mindezeket a

76 Szűcs 2002, 419.

kunok főemberei, Usuk és Tolon a kunok nevében magukra kötelezőnek ismerték el. Az 1279-es tétényi országgyűlésen Alpar és Uzur kun urak jelenlétében megtárgyalták az ügyet, és a korábbi dokumentumhoz képest annyi engedményt sikerült elérni, hogy a kunok megtarthatták haj-, szakáll- és ruhaviseletüket, illetve csak a Magyarországon elfogott keresztény foglyokat kellett visszaszolgáltatni, a külföldön zsákmányoltakat ez nem érintette. Ugyanakkor a szabad kun népesség továbbra is a király joghatósága alá tartozott, s a magyar nemesekkel azonos szabadsággal rendelkezett, így a király seregébe is fejenként vonult be. Ez az 1279. augusztus 10-i oklevél a tényleges és egyetlen kun törvény, amely azonban csak 18. századi másolatból ismert, ezért hitelét egyes történészek megkérdőjelezzik, és az 1279. június 23-i keltezésű tervezetet tekintik hitelesnek.⁷⁷

A kun törvények végrehajtása feszültségekhez vezetett, hiszen a pápai legátus által kierőszakolt intézkedések a király egyik legfontosabb katonai bázisára, a kunokra mértek csapást. Pedig IV. László rájuk támaszkodva a bárói csoportok hatalmát ellensúlyozhatta volna, így érthető, hogy a király halogatta a végrehajtást, ezért a pápai legátus kiközösítette. Ekkor a király ígéretet tett a törvény végrehajtására, de mégis inkább a kunok közé menekült. Ettől kezdve László kun szokásokat vett fel, és kun szeretőt (Édua) tartott. A pápai legátust a kunok kezére adta, majd a bárók fogták el a királyt. IV. László végül kénytelen volt újból beleegyezni a kun törvények végrehajtásába, ami kiváltotta 1280-ban a Körösök és az Al-Duna között élő kunok dülását, majd kivonulási szándékát, amit a király végül megakadályozott.⁷⁸ Azonban a nyugalom nem állt helyre, és 1282-ben a király ismét kénytelen volt fegyverrel vonulni a kunok ellen, akikre 1282-ben a hód-tavi csatában súlyos csapást mért.⁷⁹ Ennek következtében a kunok kiűritették a Körös–Maros közét és a Temes vidékét.

Az erős királyi hatalom kiépítése érdekében a kunok nomád életmódját követő király (ezért a kapta a Kun jelzőt) egy eleve kudarcra ítélt utat választott: megpróbálta konszolidálni a hatalmát a keresztény világtól eltérő módszerekkel. Ennek bizonyítéka, hogy IV. László uralkodása idején jelent meg a király körül a nomád világból jól ismert fegyveres kíséret: a nyögérek (*neugarii*),⁸⁰ akik a király kun testőrei voltak. Azonban a nomád hagyományhoz visszakanyarodó kísérlet nem lehetett

⁷⁷ Szűcs 2002, 420–423.

⁷⁸ Györffy 1990b, 285; Szűcs 2002, 428.

⁷⁹ SRH I, 471–472; KK c. 181., 228–230.

⁸⁰ Németh 1953, 1–23.

sikeres. Végül 1290-ben IV. Lászlóval – nem kizárt, hogy magyar bárók mesterkedése következtében – kun előkelők (Arbuz, Törtel és Kemecse) végeztek.⁸¹

4. IV. (Kun) László király megölése. Miniatúra „P” iniciáléban (Képes krónika I. 129)

Az országban maradt kunok a kun törvények miatt a korábbinál kedvezőtlenebb gazdasági helyzetbe kerültek, magyar foglyaikat szabadon kellett engedniük, és megszűntek a nyugati hadjáratok is, így veszteségeiket nem tudták zsákmányolás útján pótolni. III. András (1290–1301) úgy igyekezett a kunok helyzetén segíteni, hogy elrendelte: a nemesek, így a kunok középrétege is (ők az 1279-es törvény értelmében a nemesekkel egyenrangúak) idegen földre csak a király pénzén kötelesek hadba menni. Tehát a kunok zsoldot kaptak, ha a királyt elkísérték hadjáratai

81 Kristó Gyula tette közzé a IV. (Kun) László életével és uralmával foglalkozó forrásgyűjteményt, amelyhez egy bevezető tanulmányt is írt a király életéről és tevékenységéről: Kristó 1994.

során. Ez némiképp kárpótolta őket a kiesett emberzsákmányért.⁸² Így Károly Róbert (1301–1342) és I. (Nagy) Lajos (1342–1382) külhoni hadjárataiban a kunok zsoldosként vettek részt. Az egyház is igyekezett egy ideig kedvezni a kunoknak. Annak érdekében, hogy minél több kun vegye fel a kereszténységet, a pápa is elengedte a dézsmát 1328-ban. 1351-ben csak harmincad fizetésére kötelezték őket.

5. Keleti ruhás előkelők – testőrök vagy a katonai segédnépek vezetői – a trónon ülő I. (Nagy) Lajos király bal oldalán. A Képes krónika címlapjának első miniatűrja, részlet (Képes krónika I. 1)

⁸² Györffy 1990b, 286–288.

A kunok zöme a középréteghez tartozott, ők a *nobiles et universitas Comanorum* néven szerepelnek 1279-ben, de jelentős szolgareteg is volt soraikban. Ezek száma a Magyar Királyság területén pedig jelentősen nőtt. A 13–14. században a Magyar Királyság területén élő kunok társadalmára az 1279. évi kun törvényből is következtethetünk, az ugyanis hét nemzetséget említ, azonban emlékeztetünk arra, hogy ezek olyan csoportok, amelyek korábban a délorosz steppén élő társadalmi egységekből szakadtak ki. Ahogy a kunok beilleszkedése előrehaladt, a nemzetségek élén álló nemzetségkapitányok (*dominus, comes capitaneus*) szerepe csökkent, helyét átadta a szállás-, majd pedig a székkapitánynak, amelyre az első adat 1388-ból van.⁸³ A kun nemzetségek szállásterülete pedig átalakult közigazgatási és bíraskodási autonómiával rendelkező székekké,⁸⁴ amelyek kívül estek a vármegye szervezeten, egy-egy szék élén kapitány állt, s a széken keresztül adóztak a királynak. A Csertán nemzetség területén előbb Chortyan-szék (1418), majd Halas-szék (1451) jött létre. Kór nemzetség szállásán alakult ki Szentelt-szék. Az Olas nemzetség területén jött létre Kolbáz-szék (1440). A Kecskemét-szék, Kara- vagy Mizse-szék, valamint a mezőföldi Hantos-szék esetében a nemzetségek és székek egyeztetése problematikus.⁸⁵

A kunok életmódváltása meglehetősen lassú folyamat volt. Annak ellenére, hogy a betelepülő kunok között a domonkosok és a ferencesek folytatták a térítést, a 14. századból is van adat arra, hogy többnyire ellenkezés nélkül felveszik a kereszténységet, de ez életmódjukra nincs hatással. A 14. század közepén jelentős részük még mindig nem települt meg állandóan, de ekkor már a nemzetségi birtokokon is elkezdődött a komplex gazdaságok kialakítása. Ezt a folyamatot jelzik a jobbágytelepítések és a kun szolgareteg szökése a szomszédos magyar birtokokra. Egy 1399-es pápai oklevél szerint a kunoknak, jászoknak, tatároknak nincsenek városaik, földjeik. Sátraikkal, családjaikkal, barmaikkal vándorolnak Magyarországon.⁸⁶ Ez azonban egyre inkább visszaszorult, és a kunok fokozatosan beilleszkedtek. A nemzetségek földbirtokos urakká, családjaik örökletes nemességgé váltak, a kunok szegény rétegei pedig jobbágysorba süllyedtek. Fokozatosan átvették a keresztény vallást, a névadási mintákat, a magyar társadalmi és településszerkezetet, a viseletet és szokásokat,⁸⁷ és

83 Gyárfás III. 509; Györffy 1990b, 299–304.

84 A kun székek kialakulásáról, szervezetéről, működéséről: Györffy 1990b, 274–304; Hatházi 2004; Hatházi 2006, 111–146.

85 Pálóczi Horváth A.: kun nemzetségek. In: *KMTL* 383; uő.: kun székek. In: *KMTL* 385.

86 Gyárfás III. 532.

87 A magyarországi kun sírleletekre, mint a viselet régészeti emlékeire l. Hatházi 2005; Selmeczi 2011.

végül a nyelvüket is feladták. A beilleszkedésük olyan sikeres volt, hogy a 14–15. században az Alföld az ország leggyorsabban fejlődő területei közé tartozott, és a paraszti lakáskultúra is itt volt a legfejlettebb.

6. Lazarus: Tabula Hungarie ad quatuor latera per Lazarum quondam Thomae Strigoniensis Cardin. Ingolstadt, 1528 (részlet)

A kunok beilleszkedésének folyamata a 15. századra befejeződött. Később, a török hódítás következtében a Duna–Tisza közí kun szállások elnéptelenedtek, ugyanakkor a Tiszán túli kun telepök még egy évszázadig virágoztak. Ez adja a magyarázatát, hogy a török korban a Nagykunság elnevezés a Tiszán túli területre, míg a Kiskunság az elnéptelenedett Kecskemét–Kiskunhalas környékére vonatkozott.⁸⁸

⁸⁸ Pálóczi Horváth A.: Kunság. In: *KMTL* 385.